

Володимир ПОЛІЩУК

(Київ)

**„СЕЙМИ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ“
ЯК ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР
РЕГІОНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА
(КІНЕЦЬ XV — ДРУГА ТРЕТИНА XVI СТОЛІТТЬ)**

Репрезентувати судову діяльність „сеймів Волинської землі“ було б набагато простіше, виходячи із загальних уявлень про характер і специфіку цих сеймів, але вони дотепер не стали предметом спеціальних досліджень в українській історіографії. Вже відсутність загальноприйнятої назви на означення цього соціального явища свідчить про слабку розвробленість проблематики, хоча тематика тісно пов'язана з передісторією парламентаризму на українських землях у Ранньоновий час. Історія сеймів Волинської землі також щільно переплетена з публічною діяльністю родів князів Острозьких, Сангушків, Чорткійських, Корецьких, представники яких посадили ключові господарські уряди на Волині та Київській землі, а отже мали безпосереднє відношення до проведення місцевих сеймів.

Зафіксована в джерелах назва — „сейм (сойм) Волинської землі“ — не має прикметника. *Ляж називати це сейм!* Означаючи „регіональний“, „обласний“, „земський“ являють собою недавні історіографічні конструкти, які в той чи інший спосіб, згідно з пануючою парадигмою, намагаються пояснити специфіку цього явища пізньосередньовічного суспільства. Очевидно, що не йдеться про якесь унікальне явище в історії формування привілейованого стану. Подібні структури існували і в інших руських землях Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі — ВКЛ), і в багатьох інших державних утвореннях середньовічної Європи.

Однак залишимо осторонь інституційну та політичну історію. Наше завдання — розглянути судовий аспект діяльності регіонального (zemського, обласного) провінційного сейму Волинської землі у складі ВКЛ. Для дослідження цього питання слід спиратися на загальні уявлення про судову систему у ВКЛ, зокрема враховувати зв'язки між регіональним земським судочинством і центральним судочинством монарха, господарських урядників (великокнязівських намісників) старост і воєвод. Також слід брати до уваги соціальну структуру привілейованого стану, представники якого власні і були головними учасниками цих сеймів. Отже, необхідно відповісти на питання: як трактувати регіональний „zemський“ сейм Волинської землі у зв'язку із судовою системою? Як сприймати ті прояви судочинства, які відбувалися на цих сеймах і збереглися в поодиноких джерелах?

Проведення регіональних земських (обласних) сеймів упродовж другої половини XV — першої половини XVI ст., що важливо, збіглося з періодом трансформації політичної системи ВКЛ від удільно-княжої до територіально-станової, тому їх (сеймів) діяльність стала певним віддзеркаленням перехідних процесів. Прикметно, що регіональне „земське“ сеймування не знайшло свого прямого відображення в законодавчих актах ВКЛ. Це пояснюється тим, що до реформ 1564—1566 рр. регіональні „zemські“ сейми перебували під юрисдикцією великоукраїнського права, а відтак не становили окремого політичного інституту. У правовій („руській“) мові ВКЛ не було вироблено загального поняття про цей інститут для застосування в законодавчих актах. Відсутність усталеного поняття непрямо доводить, що регіональні „zemські“ сейми не інституціалізувалися на рівні писаного права (загальноземельських привілеїв та Першого Литовського статуту). Верховна влада в офіційних документах не вживала терміну сейм („сойм“) щодо регіональних з'їздів князів, панів і бояр-шляхти. Очевидно, що влада трактувала ці зібрання привілейованих землевласників у категоріях виконання земських повинностей перед верховним володарем. Термін „zemський сейм“, аналогічний до термінів „обласний сейм“, „провінційний сейм“, „регіональний сейм“, є нашим дослідницьким конструктом.

Регіональне земське сеймування у ВКЛ своїми коріннями уходило в практику великоукраїнської панської ради („Пани Ради“) та практику „zemської служби“ (пізніше — „посполите рушения“). На думку Оскара Галецького, волинські сейми стали „продовженням з'їздів ради Свидригайла, більше того — найважливішим пережитком з часів тимчасової відрубності Волині під його правлінням“¹. Важливість існування такої інституції після ліквідації удільного княжіння на Волині в 1452 р. О. Галецький підкреслював тим, що великий князь Казимир IV майже не відвідував Волинь: відомі лише три випадки його перебування тут².

Регіональний сейм мав єдине ключове призначення у сфері великоукраїнської влади: виконання земських повинностей, з якого випливали усі інші, у тому числі й судочинство. Як соціальне явище, сейм був зібранням привілейованих землевласників конкретної землі (тут земля мислився в значенні територіально-адміністративної одиниці ВКЛ, яка після реформ 1564—1566 рр. перетворилася на воєводство) — князів, панів і бояр-шляхти (zem'ян). Сейм структурував внутрішню ієархію землі. Провідну роль у ньому відігравали найвищі достойники землі та представники родової знаті („княжата головні“). Разом з тим, під зверхністю найвищих достойників землі сеймові зібрання консолідували рядове лицарство (бояр-шляхти) і тому сприяли виробленню певного корпоративного досвіду. Вони стали осередком, в якому визрівали паростки соціальної організації шляхти як майбутнього „політичного народу“. Без сумніву, регіональні сейми, що відбувалися в Полоцькій, Вітебській, Смоленській, Київській, Волинській, Жемайтійській землях, Підляському повіті, послужили прототипом для повітових сеймиків, запроваджених у ВКЛ судово-адміністративною реформою 1564—1566 рр. та Другим Литовським статутом, з чого власне й починається історія литовсько-руського, а значить і давньоукраїнського парламентаризму.

¹ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915. — S. 277—278.

² Там само. — S. 278.

Джерелами до дослідження сеймового судочинства виступає судова документація — судові листи, позови, велиокнязівські розпорядчі листи до луцьких старост та інших волинських урядників. Ці документи, як правило, відкладалися в книгах Литовської метрики, родинних архівах волинської знаті (зокрема князів Любартовичів Сангушків), книгах судово-адміністративних установ Волині (замкових, після 1566 р.— гродських і земських судів). Записи й виписи з цих джерельних зібрань почали опубліковані в томах серійних видань „Акты Западной России“, „Акты Южной и Западной России“, „Архив Юго-Западной России“, „Archiwum książe Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie“, „Lietuvos Metrika“, „Метрика Вялікага княства Літоўскага“.

Питання регіональних (обласних) земських сеймів детально розглядалися в працях істориків з кінця XIX — початку XX ст. Федора Леонтевича³, Матвія Любавського⁴, Миколи Максимейка⁵ та сучасного білоруського дослідника Василя Вароніна⁶. Найдетальнішу фактографію щодо регіональних сеймів з різних земель ВКЛ зібрал М. Любавський, який називав їх „обласними“⁷, надавши їм політичного значення: „...обласні сейми продовжували бути органами самоврядування та політичної самодіяльності областей“⁸. Із сеймами коннотується запропоноване дослідникам ключове поняття — „обласне самоуправління“. Також завдяки цим регіональним зібранням воєводи і старости (полоцький, вітебський, волинський та жемайтійський) виступали політичними представниками й очільниками земського самоврядування⁹, на сеймах відбувалися вибори регіональних урядників¹⁰, а сеймові рішення мали відтінок законодавчої діяльності на місцевому рівні (на прикладі Вітебської і Полоцької землі)¹¹. М. Любавський вказував ще одну важливу функцію сеймів — організація заходів з виконання земської служби. Наприклад, на Вітебському сеймі 1530 р. тамтешні бояри й міщани мали розподілити обов'язки з впорядкування Вітебського замку новими дерев'яними клітями („городня-

³ Леонтович Ф. Вече, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1910.— № 2.— С. 233—274; № 3.— С. 37—61; його ж. Областные суды в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства юстиции.— Москва, 1910.— № 9.— С. 83—130; № 10.— С. 85—128; його ж. Суд господарей и их советников в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства юстиции.— 1909.— № 6.— С. 25—96; його ж. Старый земский обычай // Труды VI археологического съезда в Одессе.— Одесса, 1889.— Т. 4.— С. 111—270.

⁴ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— Москва, 1892; його ж. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства.— Москва, 1900; його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— Москва, 1915 (перевидання без текстів обласних привілеїв: Санкт-Петербург, 2004).

⁵ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.— Харьков, 1902.

⁶ Варонін В. Падільчны лад Палацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. Мінск, 1998.— Т. 5.— Сшытак 1 (8): Чэрвень 1998.— С. 27—66.

⁷ Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 869—876.

⁸ Там само.— С. 872.

⁹ Там само.— С. 883.

¹⁰ Там само.— С. 874.

¹¹ Там само.— С. 875.

ми”¹². Те саме спостерігаємо й у Волинській землі: тут місцеві князі, пани і зем'яни, виконуючи земську повинність зі своїх маєтків, облаштовували „городні“ Луцького, Володимирського і Кременецького замків, що мали перевіряти великоокнязівські ревізори в 1545 і 1552 рр. При цьому ревізори покладалися на надані луцьким городничим Петром Загоровським „реистри старий“, в яких зафіксовано закріплення шляхетських маєтків за певними „городнями“¹³. Очевидно, що такі „реистри“ укладались під час сеймового зібрання місцевої шляхти, на якому й відбувався розподіл повинності. Одна з пізніших згадок стосується Володимирського повіту, де привілейовані землевласники спільно провели перепис замкової повинності з облаштуванням укріплень: „...казал вамъ панъ повѣдити, же денъ свѣтого Михаила близко прошлого, то есть мѣсяца сентѣбра двадцатъ дѣвѧтого днѧ кнїзи и пановѣ повѣту Володимѣрскаго списали всіхъ, хто виненъ замокъ будовати, въ которомъ реистре есть и села Бискупичы и Яневичы написаны“ (запис у луцькій замковій книзі 1561 р.)¹⁴.

Розглянувши судову діяльність сеймів, М. Любавський поставив їх за значенням вище звичайного суду¹⁵ та наголосив на популярності — на відміну від інших земель ВКЛ — сеймових судів у Волинської землі, що зближувало волинські сейми з вічовими судами Корони Польської¹⁶. Для волинських господарських урядників сеймові зібрання були доброю нагодою в казуїстичних справах, особливо якщо сторони апелювали до місцевих звичаїв і суддям належало вислуховувати поради, спираючись на думку мешканців усієї землі¹⁷. Сам великий князь мав скильність переносити розгляд судових справ на обласний сейм¹⁸. М. Любавський відзначив вплив на Волинський сейм інституту судового віча — так само, як цей інститут став взірцем і для найвищого суду в Жемайтійській землі¹⁹. У Короні Польській аналогом сеймового суду можна вважати вічовий суд (*sąd wiecowy*), який розвинувся із суду удільного князя (відбувався під час віча)²⁰.

¹² „Панове бояре вси посполито поднялися (тобто, погодилися зробити.— В. П.) весполок з мещаны и людми витебскими тридцать и три городни новых заробити“ (цит.: Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства...— С. 112).

¹³ „Мы (ревизоры.— В. П.) о всемъ о томъ довѣдавшися отъ нихъ, а иное з реистрѣ старыхъ, которыи панъ Загоровъскіи перед нами покладаль, обачивши въ сѣмъ реистре до статочне описали и кожъдѣхъ вежъ и городенъ...“ (Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко.— К., 2005.— С. 131).

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 3, арк. 222.

¹⁵ Любавский М. К. Областное деление и местное управление.— С. 869—872.

¹⁶ „В земле Волынской, по всей вероятности, под влиянием польского примера, судебная деятельность на соймах расширилась, и местные князья, паны и земяне стали пользоваться ими, как удобным случаем для решения взаимных споров и удовлетворения взаимных обид“ (Там само.— С. 883).

¹⁷ Там само.— С. 871.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.— С. 872.

²⁰ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego.— Warszawa, 1998.— S. 120. Вічовий суд збирався тричі (від 1454 р.— один раз) на рік на „великі роки“ (roki wielkie). Його занепад у другій половині XV ст., з прийняттям Нешавського привileю, пов’язаний зі зростанням впливів середньої шляхти та підвищенням ролі земських судів і повітових сеймиков, на яких відбувалися й сеймикові суди (Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego.— S. 121). Слід відзначити, що в польській історіографії вічовий суд як можновладчий протиставляється сеймиковому суду як

Суд полоцького воєводи та сеймовий суд Полоцької землі розрізняє В. Варонін: „Воєвода (полоцький.— В. П.) приймав участь (ймовірно, головував) у роботі місцевих сеймів [...] Суд воєводи був найвищою, якщо не рахувати місцевого сейму, судовою інстанцією на території воєводства. На ньому розглядалися найрізноманітніші справи: земельні та інші майнові суперечки, кримінальні злочини, справи про селянські повинності й податки і т. д. Однак воєвода чинив суд не одноосібно, на судових засіданнях обов'язково мусили бути присутніми полоцькі бояри”²¹. Натомість у недавній праці Дмитра Ващука про старостинське судочинство на Волині й воєводське на Київщині судові чинності регіональних земських сеймів обійтися без уваги²².

Регіональні земські сейми в законодавчому контексті. Про регіональні „земські“ сейми немає згадок у пам'ятках літовсько-руського права — як у загальноземських привілеях великих князів літовських, так і в Першому Літовському статуті 1529 р. У земському привілеї Казимира Ягайловича, наданому Волинській землі, ймовірно, в 1470-х роках і підтвердженному наступними великими князями літовськими в 1501, 1509 і 1547 рр. (далі — Волинський привілей), процесуальному судочинству присвячено чотири норми. Вони загалом повторюють норми загальноземського привілею 1447 р. і жодним чином не стосуються судочинства на регіональному „zemському“ сеймі. Яким чином пояснити відсутність норм писаного права щодо регіональних сеймів? Чому у Волинському привілеї не згадано сеймове судочинство? В якому зв'язку перебував старостинський суд луцького старости зі судом Волинського сейму?

Як відомо, Волинський привілей (уставна грамота Волинській землі, обласний привілей або Волинська устава) унормовував стосунки місцевої еліти з великокнязівським намісником (луцьким старостою), який посів місце удільного князя після ліквідації удільного княжіння Свидригайла. Привілей забезпечував права привілейованих землевласників, оберігаючи їх від старостинського втручання, зокрема у сфері судочинства. О. Гальецький погоджувався з думкою Михайла Грушевського про те, що недостатне забезпечення земської автономії в привілеї Волинській землі не мало на меті применення самої автономії, яка в той час сприймалася в категоріях „старины“ з її заповідним гаслом „мы старины не рушаем, а новины не уводим“²³. Ймовірно, саме зі „стариною“ ототожнювалися й регіональні сейми, відтак їх унормування не могло бути предметом писаного права. Останнє кодифікувало правові „новинки“, які верховна влада запроваджувала поряд з уже існуючими усталеними соціальними явищами і практиками, а серед них були й регіональні „zemські“ сейми.

шляхетському. Подібно до вічових зборів у Короні, на земських сеймах першу скрипку також грали можновладці — князі й пани — найвищий прошарок родової знаті, а не дрібне боярство.

²¹ Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства...— С. 27—66.

²² Ващук Д. Судова діяльність „старости“ на Волині та „воєводи“ на Київщині кінці XV — першій третині XVI століття // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).— К., 2005.— Вип. 5.— С. 157—172.

²³ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 280; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків.— С. 12; Кром М. „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.— К., 1994.— Т. III.— С. 65—85.

Наведемо чотири норми Волинського привілею, які стосуються старостинського суду і загалом прописують обов'язки старости у сфері судочинства. Сеймове судочинство тут не згадується — попри чималу кількість норм, присвячених власне судочинству:

1) обов'язок старости здійснювати попередження („обсилення“) сторони (звинуваченого боярина-шляхтича) „напоминальним листом“ замість виклику до суду старости через діцього;

2) обов'язок старости оповіщати листом (з викладом скарги) великого князя для отримання від нього інструкції (роздорядження, „науки“) щодо подальшого ведення справи: „...ино старостѣ насть обослати: какъ мы навчимъ листомъ або посломъ нашимъ, чтобы мѣль съ тымъ вчинити, ино ему подлѣ науки наше вчинити“²⁴;

3) право сторони апелювати до великоінзівського суду в обхід суду старостинського;

4) обов'язок старости зберігати колегіальний характер свого суду: „...а князя и пана и земянина старостѣ и намѣстникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при собѣ посадити князей и пановъ и земянъ, тоже маеть его з ними судити“²⁵.

Остання норма — заборона старості судити шляхтича без участі князів, панів і зем'ян — на перший погляд, вказує на судову практику сеймів (М. Грушевський вбачав у цій нормі слабкий прояв автономії²⁶). У передній праці ми також вважали цю норму проявом сеймового суду²⁷, однак нині схиляємося до іншої думки. Волинський привілей унормовував для всієї шляхти положення про право перенести справу до великоінзівського суду²⁸. Актуальність цієї норми зберігалась на Волині до судових реформ 1564—1566 рр. У 1560 р. в Луцькому замковому суді сторони — рядові шляхтичі — послалися на Волинський привілей у тому його пункті (передача справи до суду великого князя), який уже було відмінено сеймовою уставою 20 листопада 1551 р.²⁹: „...ку праву ставши обоя сторона, а высушувашы жалобы позву панеи Ганны Подлузской, подле привиля нашего Волынского отозвалася до короля“³⁰. Не зовсім ясно значен-

²⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2: 1506—1544.— С. 65.

²⁵ Там само.— С. 66.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Русі.— Т. V.— С. 12.

²⁷ Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564—1566 рр. // Український історичний журнал.— К., 2003.— № 2.— С. 6. Слід відрізняти сеймовий суд від асесорського суду (за термінологією судової системи Корони Польської XV ст.). Сеймовий суд відбувався в присутності православних і католицьких єпископів, господарських намісників з інших повітових замків землі, хорунжих, ключників,городничих — за спільніої участі найвищих урядників землі (воєводства), як духовних, так і світських. Натомість, асесорський суд — це суд великоінзівського намісника / старости (на Волині й у Жмуді) або воєводи (в інших землях ВКЛ) із залученням рядової шляхти в ролі свідків. На цьому суді головував староста (воєвода) або його намісник в присутності бояр-шляхти.

²⁸ „...который князь або панъ або земянинъ, стоячи у правѣ перед старостою або перед намѣстники нашими, а отзовется до насть господаря наиwyшшое право, ино старостѣ и намѣстникомъ нашимъ того имѣ не забороняти, а намъ ихъ пускати, рокъ положивши, коли мають перед нами стати“ (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1: 1361—1598.— С. 28).

²⁹ Акты ЗР.— 1846.— Т. 1: 1340—1506.— С. 33.

³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 140 зв.

ня цієї норми в контексті сеймового судочинства. З одного боку, це положення земського привілею зберігало вищість суду великого князя як верховного володаря-судді, а з іншого — через географічну віддаленість Волині („землі українні“) залишала в силі значення сеймового суду, на який великий князь міг перенаправляти судові справи, зберігаючи за сеймовим судом функції комісарського суду.

Норму про колегіальність старостинського суду прямо відображає судовий розгляд у 1491 р., який М. Любавський, на нашу думку помилково, ототожнив з діяльністю сейму Волинської землі³¹. Розглянемо цей епізод детальніше. Судовим листом від 2 вересня 1491 р.³² луцький староста князь Семен Юрійович Гольшанський та кременецький намісник князь Андрій Михайлович Чорторийський³³ оголосили вирок у справі, яку спільно розглядали, за скаргою зем'ян Цеценевських з Кременецького повіту на князя Олександра Сангушковича. Останній не повернув позивачам їхній маєток Новосільці, нібито проданий їхніми батьками князю на вічність. Справа розглядалась луцьким старостою і кременецьким намісником за наказом Казимира IV, згідно з порядком, визначенним як земським привілеєм 1447 р., так і земським привілеєм Волинської землі того ж таки Казимира IV. На нашу думку, зважаючи на формуляр судового листа старости й намісника, навряд чи можна казати, що йдеться про сеймовий суд. Судовий лист демонструє як господарські урядники виконують розпорядження великого князя („Приказаньем господаря нашого короля его милости. Я князь Семен Юрьевич, староста луцкий и я князь Ондрей Михайлович, намѣсник кремянецкий“), але у присутності свідків („И мы того со князми и паны досмотрѣвши и в том есмо князя Олександра знашли правого и всказали есмо так: [...]“; свідки подані у клаузулі тестації: „А при том с нами были: князь Михайло Сонкгушкович, а владыка луцкий Иона, а князь Константин Иванович Острозкий, а князь Михайло Василевич Збаразкий, а пан Петръ Котович, а ключник луцкий пан Богдан Сенкович, и иных князей и панов при том было много“)³⁴. Важливо, що в цьому листі немає згадок про Волинський сейм, а документ виданий не від імені всіх найвищих достойників Волинської землі — як духовних, так і світських. Таким чином, формуляр судового листа, а саме наявність тестації (списку свідків суду) та відсутність в інтитуляції переліку найвищих достойників Волинської землі, починаючи з духовних осіб, вказує на те, що даний приклад цілком однозначно підтверджує наведену вище норму Волинського про колегіальність старостинського суду³⁵.

Судові сейми Панів Ради ВКЛ набувають певної оформленості в 1520-х роках, власне в період підготовки й кодифікації Першого Литовського статуту та мають важливе значення для розуміння практики судочинства на сеймах Волинської землі. Це виразне віяння Нового часу, пов’язане з формуванням від кінця XV ст. у ВКЛ інституту намісництва,

³¹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление... — С. 869.

³² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane nakładem właściwego pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1887.— T. I: 1366—1506.— S. 94 (N XCIX).

³³ Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wołski.— Kórnik, 2007.— S. 61.

³⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... — T. I.— S. 94—95.

³⁵ Акты ЗР.— Т. 2.— С. 66.

який закріпив земський привілей Олександра Ягайловича 1492 р. Як відомо, цей акт перетворював Панів Ради на інституцію державного управління, надаючи їм право здійснювати — спільно з великим князем — верховну владу у різноманітних державних справах (дипломатичних, адміністративних, фіскальних тощо). Судові сейми: Панів Ради, досліджував Ф. Леонтович³⁶, зокрема перші згадки про сеймовий суд у ВКЛ, відносячи до кінця XV ст. Дослідник відмежовував від власне вальних сеймів судові сейми — це були спеціальні з'їзди господаря з Панами Ради для розгляду судових справ, які входили до компетенції господарського суду: „В добу Першого Литовського статуту такі сейми мали значення періодичних з'їздів Панів Радних, які скликалися господарем у визначені звичаєм „роки“, початково двічі на рік; пізніше сесії Панів Ради практикувалися тільки раз на рік“³⁷.

Про судові сейми прямо говорять норми Статуту 1529 р.:

„В суду никто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было [...]“ (розділ VI, артикул [2] 1)³⁸;

„А для кривд судити паном зъездчатися у двух неделях вступивши в пост“ (за Слуцьким списком: „А для кривд шляхты судити паном зъездчатися на местце положоное до Вильни на два роки: первый рок о семой суботе, а другой рок о Светом Покрове“) (розділ VI, артикул [5] 4)³⁹;

„...уставуем на зъеханье таковых (судових.— В. П.) дел рок на году (за Слуцьким списком: „два роки на год“— В. П.), на который панове повинни будуть зъездчати ся на местеце положоное, до Вильни [...] А веджотые суды нигде инде не мауть сужоны быти, одно на палацу нашем господарском у Вильни“ (розділ VI, артикул [5] 4)⁴⁰.

„Если же оный справедливости за обосланьем его вчинити не всходит, а мы, господар, в тот час в панстве нашем, Великом князестве Литовском, не будем, тогда оный маеть обжаловать Паном Радам нашим трем або двум, которые близко себе будут, и позвы в них у двух або в трех взяти, абы тот пан сам стал и наместника и подданых своих, от которого кривда ему будет, поставил на первом сойму, который будет от нас, господара, або от панов рад наших положон (тут і далі курсив у цитатах наш.— В. П.); а он сам маеть стати и поданых своих поставить и повинен будет за то отказывати, яко на завигом року. Если же бы ся на том сойме справедливость не стала, тогда оный позванный маеть стати перед Паны Радами на тот рок, который есмо Паном Радам кожного року положили збиратися до Вилни для тых судов, вступивши в пост великий у двух неделях“ (розділ VI, артикул [6] 5)⁴¹.

³⁶ Леонтович Ф. Центральные судебные учреждения в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства юстиции.— 1910.— № 2.— С. 217—223.

³⁷ Там само.— С. 218.

³⁸ Статути Великого князества Литовського у 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— Одеса, 2002.— Т. I: Статут Великого князества Литовського 1529 року.— С. 108.

³⁹ Там само.— С. 109, 120.

⁴⁰ Там само.— С. 110, 120.

⁴¹ Там само.— С. 110.

Головна ідея даної норми права — неможливість в обхід суду Панів Ради перенесення і відкликання справи до суду господаря без вироку суду Панів Ради, в чому, очевидно, можна вбачати дієвість земського призвілею 1492 р. Заключна фраза артикулу ясно вказує на те, що суд Панів Ради за своєю природою є комісарським судом: „...бо мы (великий князь.— В. П.) з рамени нашего господарского уставляем комисарами Панов Рад наших, абы справедливость подданным нашим чинили“⁴².

Зауважимо, що в Статуті 1529 р. йшлося не про запровадження нової інституції, а про надання існуючій практиці (сеймового суду Панів Ради) усталених інституційних рис, певного регулярного характеру. Адже зберігалось те саме персональне судочинство монарха, яке відбувалося через передоручення судових функцій персональним урядам намісників. Суд як інстанція завжди залишався персональний і здійснювався від імені володаря або його представника-намісника, таким чином суд був тотожний судді. Верховним суддею залишався великий князь. Формування комісарського за своєю суттю суду Панів Ради з усталеним часом і місцем засідання (два рази на рік на плацу Віленського замку) був зворотним боком запровадження Статуту як „Прав писаних“, що мали замінити / символізувати присутність володаря в ході судочинства. Крім того великий князь чимало часу проводив поза ВКЛ: наприклад, з кінця 1522 р. до квітня 1528 р. Жигімонт I Старий перебував у Короні Польській, до якої знову виїхав у листопаді 1529 р.⁴³ Тож великий князь був змушений впорядковувати комісарський суд як суд великого князя литовського: „А если бы до еи милости было которое дело, абы правомъ ее обыходили перед господаремъ, какъ у Великомъ князьстве будет, и в не- бытности господаръской — передъ Паны Радами“⁴⁴. Створення механізму заміщення монарха в справах судочинства мало актуальний характер, що й проявилось у налагодженні усталеного сеймового суду Панів Ради як найвищого представницького суду великого князя. Навряд чи можна погодитися з окресленням його як „апеляційного суду“ — це було б безпідставним осучасненням явища хоча б тому, що суд не являв собою окремої гілки судової влади. Безперечно, суд Панів Ради міг виконувати апеляційні функції, але ці функції накинуті модерним поглядом на судочинство і не враховують пізньосередньовічної природи влади, яка все ще зберігала богообраний характер („милістю Божею“). Персональна природа судової влади лишалася в силі, а великий князь залишався верховним суддею для своїх підданих. У Волинській землі такою апеляційною інстанцією виступав уряд маршалка Волинської землі.

Прояснення організації сеймового суду Панів Ради знаходимо в „Поселстві до панов рад ВКЛ, посланого съ Krakova паномъ Горъностаемъ, подскарбимъ земъскимъ“, датованому кінцем 1531 р.⁴⁵ Як випливає з цього джерела, ухвалу про встановлення щороку двох судових „років“

⁴² Статути Великого князівства Литовського...— С. 111.

⁴³ Максимайко Н. Сеймы литовско-руssкого государства...— С. 74.

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga N 14 (1524—1529). Užrašytų knyga 14 / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba).— Vilnius, 2008.— P. 194 (N 459, запис 14 вересня 1524 р., Яворів).

⁴⁵ Lietuvos Metrika. Knyga N 15 (1528—1538). Užrašytų knyga 15 / Parengė A. Dubonis.— Vilnius, 2002.— P. 271—276 (N 207).

(сесій), коли у Вільно мав засідати сеймовий суд Панів Ради, було прийнято на недавно минулому великому вальному сейму⁴⁶.

„Тежъ што есьмо, будучы в тамошньемъ паньстве нашом, Великомъ Князестве, со въсими вашою милостью паны радами нашими, и со въсими земльями, поддаными нашими, умыслили и въстановили на кождый год съемъ судовыи у Вильни мети, уступивъши у Постъ Великий у двухъ неделяхъ. И видело ся намъ, абы тот съем на два роки быль розложенъ для того, ижъ то будетъ безъ всякое трудности и обтаяжися украиныхъ подданыхъ нашихъ, то есть, перъвей рокъ о Божъемъ Нароженыи, ижъ въ тот часъ праве зимная добрая дорога бываетъ, и вси подданые наши зъ замковъ украиныхъ,— с Полоцька и з Витебьска, с Киева, и з Жомоити, и зъ Волыни,— могутъ к тому часу на тот съемъ за дороги добърое прыехати и жывъности собе завести, а бывъши на соиме зася до домовъ своихъ тежъ за дороги отехати; а другии съемъ, абы былъ положенъ о Семои Суботе для того, ижъ вжо въ тот час справа будетъ, а к тому, чого Боже вховай, людей неприятельскихъ в паньство наше, ино чымъ бы ваша милость мяли по люди писати и ихъ зъбирасти, а они вси въ тот будуть на соиме, тогъды ваша милость имъ очевисто роскажете, абы на воину поготову были на томъ местьцы, где потреба въскажеть. И они чымъ напружей, з Божьею помочю, могутъ тымъ людемъ непрыятелскимъ отпоръ вчынити и паньства нашего от нихъ боронити. И естьли бы ся вашой вилости паномъ радамъ нашимъ то видело и ваша бы милость, будучы на томъ то соиме, рачыли тыи соимы судовыи на тыи два роки вышеписанныи розложыти, абы вже подданыи наши вси земель о томъ ведали и до вашой милости пановъ рад нашихъ на тыи роки судовыи к тому часу завъжды вси на съемъ ся зъеждчали. Што пакъ ся вашой милости паномъ радамъ нашимъ въ томъ будеть видет, ваша бы милость, о томъ до нас въ листе своемъ описали“.

„Поселство“ великого князя до Панів Ради однозначно вказує, чому замість одного судового „року“ на рік (тобто однієї сесії сеймового суду Панів Ради) уводилося два роки — не з огляду на перевантаженість судових справ, як вважали видавці й коментатори Статуту 1529 р.⁴⁷, а через віддаленість „українних“ земель („с Полоцька и з Витебьска, с Киева, и з Жомоити, и зъ Волыни“), також через небезпеку від загрозливих нападів неприятеля. Зауважимо, що термін „сеймовий суд“ так і не став терміном писаного права. У Статуті йдеться лише про „сойм“, на який призначається судовий рок. Як бачимо, термінологія залишалася варіативною з низкою означень, які легко змінювались і не були чітко визначені як певна інституційна ознака. Однак існували й розходження з Розширенюю редакцією Статуту (Слуцький список), зокрема щодо терміну скликання другого (чи першого) року. За Статутом перший рок сеймового суду припадав на Сьому суботу Великого посту (березень—квітень), а другий рок — на свято Покрови пресвятої Богородиці (15 жовтня за новим сти-

⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga N 15.— P. 274 (N 207).

⁴⁷ „По-видимому, апелляционный суд Панской Рады настолько был загружен делами, что за один срок не успевал их решить. Поэтому через восемь или десять лет в Пространной редакции статьи (здесь она под № 5) были узаконены уже два таких срока“ (Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.).— Вильнюс, 2004.— С. 380).

лем). Натомість згідно з „Поселством“ кінця 1531 р. час засідань припадав на Новий рік (перший судовий рок) і на Сьому суботу Великого посту (другий судовий рок). Отже, доводиться констатувати, що навіть після запровадження Першого Литовського статуту час проведення судових сесій Панів Ради не був чітко визначений і зазнавав подальших змін. Проте стає очевидним, що після появи Статуту 1529 р. практика сеймових судів Панів Ради (власне, комісарського суду великого князя) швидко трансформується в бік інституційного оформлення.

У 14-ї книзі Литовської метрики (1524—1529) міститься багато свідчень з практики сеймових судів Панів Ради⁴⁸, які тільки починають набирати оберти. Причому сейми відбуваються не лише у Вільню, але й у Бересті, Новогородку, Городні — там, де в певний момент перебувають Пани Ради (нагадаємо, що Статут закріпить князівський палац у Вільню як єдине місце проведення сеймового суду). У тій самій 14-ї книзі, що відрізняється за своїм видовим складом записів від інших книг Литовської метрики, зустрічаємо чимало записів про видачу позовів на сеймовий суд Панів Ради або розпоряджень великого князя до Панів Ради. Тут нараховуємо близько 30-ти записів, в яких судова справа приурочується до сейму Панів Ради, серед них:

пред'явлення на сеймі тестаменту дружиною троцького каштеляна Яновою Миколаєвича — „...а она має тотъ тастаментъ на соиме перед паны вказати“⁴⁹;

пред'явлення на сеймі привілею на магдебурзьке право віленським війтом і бурмистрами — „Лист до всіх панов. Ино какъ будуть ихъ милость на соиме, абы казали воиту и бурмистромъ (віленским.— В. П.) на право майтборское привилей положити: будуть ли то они на привильи мети, иж самъ господарь маєтъ ихъ судити, пак ли жъ бы того на привили не мели, абы досмотрели межи паномъ воеводою віленськимъ и служебникомъ его“ (можливо тут йшлося про зміну судової юрисдикції залежно від характеру справи)⁵⁰;

лист великого князя, виданий за скаргою маршалка Волинської землі князя Андрія Сангушковича та його сина Федора стосовно того, що комісарські судді не змогли полагодити усіх суперечок — „Ино что се дотычет меду, абы отдалъ, а о кривдахъ и грабежохъ, абы стали перед господаремъ, какъ дастъ Бог, будетъ у Литве на первомъ соимѣ (тобто найближчому.— В. П.)“⁵¹;

позов на сеймовий суд — „Ему же лист позовъ на князя Ивана Козьку на первый съем, абы стал“⁵²;

записи про видачу великоінзівського листа Богдану Львовичу (Боговитиновичу) до луцького старости князя Федора Михайловича Чорторийського „о кривды и шкоды вы имени его на первый съемъ. Копотъ, писар. Ему же листъ позовъ по князя Василья Сенкгушковича на съемъ“⁵³;

⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga N 14...— N 59, 64, 76, 129, 164, 273, 277, 355, 366, 368—369, 376, 411, 418, 459, 468, 507, 639, 657, 659, 753, 767, 771, 831, 851—852, 856.

⁴⁹ Там само.— Р. 116 (N 76; запис 1523—1524 рр.).

⁵⁰ Там само.— Р. 123 (N 129; запис 1523—1524 рр.).

⁵¹ Там само.— Р. 127 (N 162; запис 1523—1524 рр.).

⁵² Там само.— Р. 127 (N 164; запис 1523—1524 рр.).

⁵³ Там само.— Р. 145 (N 273, 274; записи 8 березня — 20 квітня 1524 р.).

запис про видачу з господарської канцелярії позову за скарою дружини господарського маршалка Миколаєвої Михновича „до пана Олександра Ходкевича на первый съемъ”⁵⁴.

розворот розпорядження („лист“) великого князя „до всіх панов рад воеводе віленському, пану Каштольту в справе с паном Яном Петровичом о куплю отца его милости“, в якому суддям наказується викликати на найближчий сейм Панів Ради полоцького воєводу — „А прито жъ какъ ваша милость будете где на первъомъ соиме, и ваша бы милость пана воеводу полоцкого обослали и казали ему перед собою стати“⁵⁵;

розворот розпорядження Панам Ради від імені великого князя розглянути справу на найближчому сеймі⁵⁶;

розворот розпорядження Жигімента I віленським міщенам стати на сеймі за скарою на них віленського воєводи Ольбрахта Гаштольта в справі про скривдання його рудоминського намісника Криштофа — „В чомъ же мы (великий князь.— В. П.) рассказали были имъ (міщенам.— В. П.) перед нами стати на томъ соиме, которыи есмо мели съ паны радами нашими у Великомъ Князьстве того прошлого часу мети. Какъ жо есмо твои милости и листы наши позовныи по нихъ подавали“⁵⁷;

лист на адресу оскарженої сторони (в конфлікті за маєток), в якому в якості санкції за невиконання судового розпорядження великого князя фігурує сеймовий суд Панів Ради — „До пани воеводиное віленское Радивиловое и сынов ее в жалобе земенина белского Андрея Смердигроха о имение его [...] Пак ли жъ бы того имения поступити ся не хотели, абы стали з ними ку праву перед паны радами на соимѣ“⁵⁸;

запис про те, що звинувачена сторона проігнорувала судове рішення Панів Ради — „Как жо еи милости о тыи вси кривды свои жаловала на нихъ паномъ и радамъ нашимъ ихъ милости на соиме. И панове ихъ милость о томъ до нихъ писали. Тыхъ кривдъ и грабежовъ и шкод ее милости осматривати и пописывать“⁵⁹;

розворот розпорядження великого князя Панам Ради розглянути судову справу, а у випадку її не вирішення передати на його розгляд — „А прито, какъ будуть у Литве, где ихъ милост на первомъ соиме, и ваша бы

⁵⁴ Lietuvos Metrika. Kluga N 14...— P. 146 (N 277; запис 8 березня — 20 квітня 1524 р.).

⁵⁵ Там само.— P. 160 (N 355; запис з червня 1524 р.).

⁵⁶ „Лист до панов рад пану Юрію Ілліничу даныи в справе его с паном Яном Петровичом Пенкомъ о пущу и ловы Малковские Позалозе etc. [...] А что ся дотычеть квалтов и шкод, и головщин, и пожогъ, и боевъ, и грабежовъ подданых пана Юрьевых, как ваша милост будете где на первомъ соимѣ и ваша бы милост казали пану Пенку перед собою стати, и тыхъ всих врагдниковъ слугъ и людемъ его, до кого будеть пану Юрью потреба, перед собою тежъ поставити, и о томъ бы ваша милост (Пані Ради.— В. П.) межи ними досмотрети и справедливость тому вчинили“ (Там само.— P. 167—168 [N 369; запис 23 вересня 1524 р., Львів]).

⁵⁷ Жигімонт I не приїхав до ВКЛ, відтак не був присутній на сеймі Панів Ради і суд не відбувся. Тому великий князь у листі призначив віленському воєводі комісарських суддів для розгляду цієї справи: „...мы на то твои милости комисаремъ дали бискупу віленскому [...], а маршалка земскаго [...], а маршалка дворного [...] И твоя бы милость перед тыми комісарами нашими казаль того на нихъ искати. Правил княз Ян, бискуп віленский“ (Там само.— P. 169 [N 376; запис з червня—серпня 1524 р.]).

⁵⁸ Там само.— P. 181—182 (N 418; запис 17—27 липня 1524 р.).

⁵⁹ „Лист до панов Зеновичов воеводиное віленской, пані Миколаевої Радивила о розные шкоды именю ее милости Волкалацкому от нихъ починеные“ (Там само.— P. 194 [N 459; запис 14 вересня 1524 р., Яворів]).

милость (Пани Ради.— В. Р.) казали им с обу сторонъ перед собою стати и тыхъ судеи поставити, и того суда выслушавши, и о томъ досмотрети, и справедливость учинити. А если бы в чом имъ на конецъ сказанья вчинити не могли, абы о томъ к намъ отписали⁶⁰.

Як бачимо, сеймовий суд Панів Ради виступає як варіант судочинства й у певних, особливо важливих справах, й у формі санкції за невиконання звинуваченою стороною господарського розпорядження полагодити справу самостійно. Це твердження носить попередній характер, питання потребує подальшої систематичної розробки. Проте уже зараз можна побачити, по-перше, умовність термінології писаного права, умовність (варіативність) називання тих чи інших явищ, коли маємо справу не з бюрократичним державним механізмом, а з персональною судовою владою, яка походить від верховного володаря. Сеймовий суд Панів Ради засвідчує створення механізму намісництва на рівні судових процедур.

На нашу думку, сеймовий суд Панів Ради можна розглядати як певну структурну модель для сеймів Волинської землі. Основна доля згадок про волинські сейми також припадає на 1520—1540 рр. Розплівчастість терміну „сойм“ впадає у вічі, що треба сприймати не як певну архаїчну соціальну реальність, усталену ще з часів Свидригайла, а як ознаку часу. Термін має широке семантичне поле, яке вбирає в себе смисли „зібрання“, „з'їзду суддів“, „місця суду“, так і загалом „публічний простір“. Це значить, що невживання терміну „сойм“ ще не свідчить про відсутність факту його проведення. Слово не обов'язково випливало з дії, а також не обов'язково позначало цю дію. Конотації слів і речей у духовному просторі пізньосередньовічного суспільства мали свої відмінні закономірності позначення, які ще тільки перекодовуються новітньою парадигмою світосприйняття, тому вони (конотації) важко піддаються прямій, дослівній інтерпретації, залишаючись здебільшого незрозумілими в наш час.

З Волинським сеймом судовий сейм Панів Ради зближує сенс передоручення судових повноважень від верховного володаря, яке на інституційному рівні проявлялось у формі призначення комісарського суду, тобто колегіального суду підданих.

Згадки про сейми Волинської землі. Як вже зазначалося, волинський сейм фіксується в судових листах (за переліком суддів у клаузулі інтитуляції) або в розпорядчих листах великого князя, який переносить справу на сейм Волинської землі. Один із найраніших фактів проведення Волинського сейму можна пов'язати з перебуванням Казимира Ягайловича на Волині, від якого зберігся митний лист за скаргою луцьких міщан на волинських землевласників, датований 1469 р.⁶¹ На цьому сеймі вели-

⁶⁰ „До панов рад в справе пана Матея Охмистровича и тещи его, пани Станиславове Глебовича з земенином дорогицким Ленартом Косинским о земли“ (Lietuvos Metrika. Kniga N 14.— P. 197 [N 468; запис 14—17 вересня 1524 р.]).

⁶¹ Дата реконструйована на підставі часу урядування маршалка Волинської землі і володимирського старости Олізара Шиловича (Литовська метрика. Книга 561.— С. 159; Торгівля на Україні XIV — середина XV століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.— К., 1990.— С. 65). У публікації Ф. Леонтовича за варшавською копією книг ЛМ (Акты Литовской Метрики / Собранны Ф. Н. Леоновичем.— Варшава, 1896.— Т. I.— Вып. 1: 1413—1498 гг.— С. 13), як і в публікації В. Мянжинського (Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480—1546). Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі.— Мінск, 2008.— С. 222 [№ 151]) датування помилкове — 1480 р.

кий князь розглядав скарги волинських міщан на незаконне встановлення мит у володіннях князів, панів і зем'ян. Не виключено, що саме цього року могло бути подане чолобиття про надання земського привілею Волинській землі.

Найраніша згадка про судочинство на сеймі Волинської землі міститься в листі луцького старости Івана Ходкевича, писаному 30 червня 1478 р. до Казимира IV, про перебіг судової справи стосовно захисту Свиноюської господарської пущі від спустошення з боку землевласників-сусідів⁶²: „Ино я (староста.— В. П.) с тымъ двораниномъ вашеи милости до князя Михайла (Сангушковича.— В. П.) посыпалъ. И князь Михайло самъ к Луцьку на съем приехалъ, а пан Михайло Маскевич передо мъною сталъ тутъ же. А при нас в тотъ часъ былъ Зиновей, нареченый владыка луцький, а князь Семенъ Васильевич (Збаразький.— В. П.), наместникъ кремяницький, а панъ Василей Хреббетовичъ (намісник володимирський 1495 р.— В. П.), а князь Путятя, городничий луцький (якъ городничий згаданий 1488 р.— В. П.), а панъ Семашко, а панъ Сенько Федковичъ, панъ Гринко Муковичъ, панъ Михайло Загоровский, Волчко Хренницький, Лютикъ, а хружий луцький Ломанъ”. Даний лист луцького старости так само відповідає Волинському привілею у сфері судочинства („ино старостъ насъ обослати: какъ мы навчимъ листомъ або посломъ нашимъ, чтобы мѣль съ тымъ вчинити, ино ему подлѣ науки наше вчинити“)⁶³. велиокняжий намісник звертається до верховного володаря в судовій справі — повідомляє великого князя про хід справи для отримання розпоряджень („науки“), власне санкції для подальшого ведення справи. Як бачимо, регіональний земський сейм — це простір публічності, в якому відбувається судочинство.

З 1491 р. і до кінця 1520-х років згадки судочинства на сеймах Волинської землі відсутні. Це можна пояснити не лише поганим станом збереженості документальних джерел волинського походження, адже не обов'язково усі судові листи вносилися до книг Литовської метрики, а замкові книги в Луцьку в той час ще не велися. Не можемо також твердити, чи існували позови до сеймового суду з відповідною інтитуляцією від імені найвищих достойників Волинської землі. Не варто забувати, що на кінець XV — початок XVI ст. припав час приголомшивих татарських набігів на українські землі, започаткованих нападом кримського хана Менглі Гірея на Київ 1 вересні 1482 р.⁶⁴ Перший напад на Волинь стався 1490 р., тоді волинське ополчення князів і шляхти зуміло розбити татар на їх зворотному шляху під Заславом та відбило полон⁶⁵. Але восени 1494 р. кримчаки спустошили Поділля та розгромили коронні війська під Вишневцем, і відтоді татарські напади відбувалися майже щорічно — в 1495, 1496, 1497, 1498, 1499, 1500, 1502, 1503, 1505 рр.⁶⁶ Поряд з іншими

⁶² Lietuvos Metrika. Knyga N 25 (1387—1546). Uzrašymų knyga 25. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baluolis.— Vilnius, 1998.— P. 288 (N 236); Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиюю для разбора древних актов, высочайшее учрежденою при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архів ЮЗР).— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. IV: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV—XVIII вв.— С. 20 (№ VIII).

⁶³ Акты ЗР.— Т. 2.— С. 65.

⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— 1993.— Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні.— С. 326.

⁶⁵ Там само.— С. 329.

⁶⁶ Там само.— С. 257.

українськими регіонами Волинь стала театром страшних спустошень⁶⁷. Це не значить, що сейми тут не проводилися, достатньо згадати про сейм 1491 р. Але свідчення про волинські сейми містяться переважно в судових листах великого князя і луцьких старост: оскільки збереглися лічені одиниці з актових документів за 1490—1530 рр., то, відповідно, немає свідчень й про самі сейми. Вже тоді в результаті татарських нападів могло загинути чимало документів. Так, про це повідомляли волинські зем'яни Томко і Богуш Сачковичі Коіленські у своєму чолобитті Жигімонту I на підтвердження спадкових маєтків у 1512 р.: „...после отъца своего малы зостали и летъ своихъ не мели, и которые, дей, листы дед ихъ и отецъ ихъ на имене Коилно мели, тые, дей, листы и въси статьки поганство татарове великои татарьщины, какъ у панстве нашомъ воевали, в отца ихъ побрали“⁶⁸. Водночас можна припустити, що військові сутички волинських князів, панів і зем'ян з татарами таки вплинули на здійснення судочинства, інтенсивність якого з огляду на постійну військову загрозу та людські втрати мусила б зменшитися, відтак незначне число судових листів не повинно дивувати. Можна здогадно припустити, що волиняни більше воювали, ніж судилися. Про принагідне проведення сеймів Волинської землі свідчать підтвердині привілеї Волинській землі, що їх видавали великі князі литовські — Олександр у 1501 р., Жигімонт I Старий у 1509 р. і Жигімонт Август у 1547 р. Ф. Леонтович вважав, що чолобиття стосовно видачі підтвердного привілею мало бути сформовано на спільному сеймі земських людей, як про це повідомляють привілеї Жемайтійській, Смоленській, Полоцькій, Вітебській землям ВКЛ⁶⁹. Так само й у Волинській землі клопотання про підтвердження привілею мусило б прийматися на регіональному (обласному) сеймі, на що вказує текстуальна формула самого привілею: „Били нам (великому князю литовському.— В. П.) чолом вси князи, и паны, и земяне Волынское земли“. Така формула позначає правову сторону — привілейованих землевласників і підданих великого князя, які виступають джерелом правової ініціативи, власне, як піддані прохають („б'ють чолом“) верховного володаря про надання, а потім і підтвердження земського привілею.

Основний комплекс свідчень про сейми Волинської землі припадає на 1520—1540-ті роки, зокрема 1527, 1528, 1529, 1537 і 1545 рр.

1527 р. Лист Жигімента I від 14 грудня 1527 р. до найвищих достойників Волинської землі є по суті єдиним документом, в якому волинський сейм фігурує в дискурсі верховної влади як певна судова ланка. Великий князь наказав урядникам вирішити судову справу в поземельному спорі між маршалком Волинської землі і володимирським старостою князем Андрієм Олександровичем Сангушковичем та зем'янами Кременецького повіту Грицьком, Солтаном і Богданом Ставецькими на сеймі в Луцьку⁷⁰. Документ адресований не лише луцькому старості, але й усій ієпархії Волинської землі, починаючи від духовних осіб: „Владыцъ володымер-

⁶⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— С. 330—335.

⁶⁸ Архів ЮЗР.— Ч. 8.— Т. IV.— С. 291 (№ 35).

⁶⁹ Леонтович Ф. Веча, сеймы и сеймики...— № 2.— С. 237—238, 240.

⁷⁰ Lietuvos Metrika. Knyga N 14...— Р. 388 (N 897); Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1865.— Т. II: 1599—1637.— С. 136 (№ 114); Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 870.

скому и берестейскому Ионѣ, а владыцѣ луцкому Пахнотию, а старостѣ луцкому князю Федору Михайловичу Черторыйскому, а намѣстнику кремянецкому пану Якубу Михайловичу Монтовтовича, княземъ и паномъ и земяномъ всимъ Волынское земли”⁷¹. Очевидно, як особа відповідача — маршалок Волинської землі й володимирський староста, так і характер справи — поземельна суперечка (специфіка проведення судової процедури поземельного спору, яка вимагала виставлення численних свідків на границях володінь, не дозволяла звертатися безпосередньо до великого князя литовського, відтак він не міг особисто розглядати цю справу), не дозволяли передати справу на розгляд виключно луцькому старості, отже для неї сеймове зібрання ставало адекватною судовою інстанцією.

На судовому року брати Ставецькі не допустили до присяги свідків, яких виставив князь А. Сангушкович (20 шляхтичів і 100 простих людей), вимагаючи, аби він особисто присягнув згідно з „правом землі Волинської“. У цьому питанні судовий спір і зайшов у глухий кут. Ставецькі звернулися до Жигимонта I, щоб він наказав князю А. Сангушковичу діяти згідно з правом Волинської землі, тобто здійснити особисту присягу на спірних земельних границях. У свою чергу князь, посилаючись на хворобу, просив перенести справу на інший час, зокрема на час сеймового зібрання: „...поведаючи, что жъ онъ з Божъего допущения тыхъ часовъ есть у форобѣ, абыхмо ему тотъ рокъ на иныхъ часъ отложили, уступивши у великий пост на зборъ“ (тут „сойм“ названо „збором“). З цим проханням він відрядив до великого князя свого сина князя Федора, який заявив: у праві Волинської землі немає такого положення, щоб сторона, яка правує о землю, присягала особисто: „...и въскazyvalъ къ намъ (великому князю литовському).— В. П.) князь Андрей, что жъ, дей, въ обычай права земли Волынскога того нѣтъ, кто ся о земли правує або мяль самъ присягати, нижли, дей, свѣтки годны присягають и землю заводяять“⁷². Таким чином, Жигимонт I фактично затвердив подальше перенесення справи на сеймовий суд, який і мав з'ясувати правомірність норм про особисту присягу сторони „праву Волинської землі“: „Аproto какъ тыхъ часовъ будете (вищевказані достойники Волинской землі).— В. П.) на соймѣ въ Луцку, на зборѣ, и будетъ ли то въ обычай у правѣ вашемъ Волынскому, ижъ хто о землю ся правує, самъ не пресегаетъ, нижли свѣтки ихъ присягу дѣлаютъ, и вы бы о totъ члонокъ межи ними уставили подле давности обычая и права вашего Волынского. Пакли жъ бы какъ то въ обычай права Волынского было, ижъ сами съ свѣтками мають присягати, а хто будетъ къ присязе близший, и вы бы вжо судямъ въ томъ науку дали и росказали подле того межи ними (судовими сторонами).— В. П.) конецъ вчинити подле права земли Волынское и росказана и листовъ нашихъ, которыми есмо имъ съ обу сторонъ на то подавали [...]“⁷³ У цьому випадку, очевидно, йдеться про сеймовий суд як про арбітражну інстанцію, яка визначала положення про судові докази згідно з місцевим звичаєвим правом.

⁷¹ Акти ЮЗР.— Т. II.— С. 136.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

1528—1529 рр. Наступні згадки про волинські сейми збереглися завдяки внесенню судового листа луцького старости до Литовської метрики⁷⁴, що було унікальним випадком. Вписання до Метрики судового листа велиокнязівського намісника свідчить про неабияку важливість самої справи, яку детально описав М. Любавський⁷⁵, а також доводить, що на той час судові книги в Луцьку можливо ще не велися (крім того не було й практики видачі виписів з судових книг намісників). У 1528 р. на сеймі Волинської землі⁷⁶ розглядалась судова справа за скаргою Щасного Якимовича на князя Дмитра Буренського про збройний наїзд останнього на маєток скаржника, захоплення у полон родички та дружини Якимовича, значної суми грошей і майна. Щ. Якимович подав скаргу старості, коли він був „первей сего на сойме в Луцку“. Луцький староста спільно з волинськими єпископами та іншими урядниками передав справу на суд великого князя (до речі, згідно з нормою Волинського привілею). Жигимонт I видав розпорядження знову розглянути справу на сеймі Волинської землі, який відбувся наступного року. Саме тоді й було складено судовий лист від імені луцького старости князя Ф. М. Чорторийського, волинських єпископів і урядників, датований 9 червня 1529 р. За судовим вироком князю Д. Буренському на сеймі в Луцьку було присуджено відшкодування в сумі 271 кіп грошей, чотирьох челядників, 226 кіп збіжжя і чотирьох колод вівса⁷⁷.

1537 р. датовано два судових листа зі сейму Волинської землі, обидва виставлені за позовами жиличинського архімандрита Варсонофія. Перший судовий лист видано 20 серпня в справі про приналежність села Охматкове до Жиличинського монастиря. У судовому акті поіменовано комісарських суддів, які здійснювали суд за наказом великого князя: „Мы, комисаре, Юрей Фальчевский, з Божеи милости бискуп луцкий и берестейский, а Генадей, владыка володимерский и берестейский, а Арсеней, владыка луцкий и острозский, а староста луцкий Федор Михайлович Чорторийский, а маршалок земли Волынское, староста володимерский Федор Андреевич (Сангушкович), а староста кремянецкий, городничий и мостовничий луцкий Дахно Василевич даем ведати сим на комиссию, будучи нам на том сойму въ замку господарскому в Луцку, з рассказаня господарского дсежали есмо того дѣла, мовили перед нами очевисте [...] жаловалъ архимандрит жиличинский Варсонофей [...]“⁷⁸. Тут клаузула інтитуляції однозначно вказує, що це не суд старости і не просто комісарський суд, адже йдеться про найвищих достойників Волинської землі — духовних і світських.

У другому судовому листі, датованому 1 листопада 1537 р., записано, що на суді луцького старости (відбувався 30 жовтня — 1 листопада) князь

⁷⁴ Lietuvos Metrika. Кнуга N 15... — Р. 146—148 (N 115).

⁷⁵ Любавский М. К. Областное деление и местное управление... — С. 870—871.

⁷⁶ Ймовірно, що на сеймі Волинської землі 1528 р. відбувся земський перепис для обрахування чисельності литовсько-руського війська (Поліщук В. Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році // Український археографічний щорічник [у друці]).

⁷⁷ Любавский М. К. Областное деление и местное управление... — С. 870—871.

⁷⁸ Малевич А. К истории древней Жиличинской архимандритии // Волынские Епархиальные Ведомости. — Житомир, 1900. — № 27. — С. 921.

Богуш Федорович Корецький⁷⁹, як відповідач переніс розгляд справи на сеймовий суд Волинської землі: „Князь Богуш напротивку того рекъ: „Княже старосто, рачи ми твоя милость то дати до первого сойму, як ваше милость воспол будете с князем маршалком земли Волынское и со всими князи и паны их милостью земли Волынское в замку господарскомъ Луцку, и я тот час хочу архимандрыту, як же то на завитм року, в отказе быти“. А так мы на он час князи и паны, обмовивши, и при том конци тую реч зоставили и до первого сойму им то дали: мѣль князь Богуш отцу архимандрыту во всемъ в отказе быти; которая ж вся реч — жалоба отца архимандрита и отказ князя Богуша Корецкого — есть в книгах наших описана⁸⁰. Цього разу суд луцького старости князя Ф. М. Чорторийського розглядав справу щодо відмови сплачувати на монастир десятину з маєтку князя Б. Ф. Корецького Торговиця, який він мав обміняти з маєтками свого швагра князя Івана Васильовича Масальського. Торговицю князі Корецькі отримали у вислугу від Жигімента I в 1512 р., тож до того часу вона належала до господарських володінь Луцького ключа, з якого, схоже, і йшла десятина на Жидичинський монастир святого Миколи.

Перенесення представниками титулованої знаті справи на сеймовий суд могло свідчити про намагання затягнути процес. На складений суддями рок князь Б. Ф. Корецький не з'явився, отже таки відтягнув розгляд справу. Судячи з подальших скарг жидичинських архімандритів, надалі вже його спадкоємець князь І. Масальський відмовлявся виконувати судове рішення та сплачувати зі своїх маєтків десятину на Жидичинський монастир⁸¹.

У тому ж судовому листі луцького старости згадано й про сеймове засідання в Луцькому замку, причому перелік його учасників відмінний від інтитуляції судового листа старостинського суду: „Где ж вже на он час, будучи на сойму въ замку господарском в Луцку князю Юрю его милости Фалчовскому, бискупу луцкому и берестейскому, так теж и мнъ, вряднику господарскому (луцькому старості). — В. П.) и маршалку земли Волынское, старосте володимерському князю Федору (Андрійовичу Сангушковичу). — В. П.), и старосте кременецькому пану Дахну Василевичу и всем князем и паном земли Волынское, водлуг росказаня господаря короля его милости [...]“⁸² Комісарський характер сеймового суду тут підкреслений типовою формулою: „...водлуг росказаня господаря короля его милости [...]“

Згодом лист з сеймового суду 1537 р. функціонував на іншому суді — володимирського старости князя Федора Андрійовича Сангушковича, в тій же справі жидичинського архімандрита: „Ино мы, выслушавши листов,

⁷⁹ Б. Ф. Корецький — староста луцький, брацлавський і вінницький (з 1560 р.) та волинський воєвода (з 1572 р.), в 1530-х роках — після смерті матері — одноосібно успадкував отчину і належав до групи „княжат головних“ (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Видання друге, переглянуте і виправлене. — К., 2008. — С. 103—108; Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510—1576) // Кіївська старовина. — К., 2001. — № 3. — С. 56—73).

⁸⁰ Архів ЮЗР. — 1883. — Ч. I. — Т. VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322—1648 гг.). — С. 22—26. З тексту судового листа не зовсім ясно, коли ж відбувався сейм. Натомість в іншому листі подано відмінну дату того ж самого суду.

⁸¹ Там само.

⁸² Сеймовий суд згадано в судовому листі луцького старости в справі між жидичинським архімандритом о. Варсонофієм та князем Б. Корецьким про несплату десятини на монастир з Рудливської землі — Торговицьких маєтків останнього (Там само).

яко небожчика князя Костентина его милости, так теж и князя старосты его милости луцкого листа судового, которымъ листомъ ему тыи земли на сойме въ Луцку присудили, так теж и того листа князя Богушова, которым ся листомъ с тое земли вырек [...]”⁸³ Як бачимо, йшлося про судовий лист луцького старости, суд якого відбувся на сеймі Волинської землі.

1545 р. Згадка про „сейм Волинської землі“ міститься в судовому листі великого князя Жигімонта Августа, який розглядав справу між луцьким старостою князем А. М. Санґушковичем Коширським та комісарськими суддями князів Ружинських — ті присудили на користь князів Ружинських кількадесят тяглих підданих селян з їх землями, належних до Городенки маєтку князя Коширського. Акт було внесено до Литовської метрики 23 липня 1546 р.⁸⁴ У тексті запису фігурує термін „луцкий сойм“: „Нижли, дей, князь староста луцький з оного ся первого року вымовыль справами сойму луцкого, который на тот час (час проведення ревизии в 1545 р.— *В. П.*) был [...]”⁸⁵ Виходячи з потреб судового захисту, староста „скористався“ волинським сеймом для виправдання своєї відсутності на судовому року у Вільно. У тому ж записі Литовської метрики князь-староста ще раз згадав „луцкий сойм“, але, схоже, уже інший, який відбувся після свята Богородиці (14 жовтня за новим стилем).

Уперше згаданий князем „луцкий сойм“ — це ревізія волинських (українських) замків 1545 р., матеріали якої збереглися в складі Литовської Метрики (за копією з кінця XVI ст. опубліковані Володимиром Кравченком⁸⁶). Чудово задокументована ревізія — один із найяскравіших прикладів того, як організовувався земський сейм на Волині. Це джерело може стати предметом окремого дослідження судочинства на волинському сеймі. На сеймовий характер ревізії 1545 р. свого часу звернув свою увагу Ф. Леонтович⁸⁷.

У тексті ревізії ревізори називають зібрання князів, панів і шляхти описово — „сполное зъеханье“⁸⁸ або „собранье“ („неохотное собранье“, „малое собранье“): „...будучи намъ на замъку гсдрском при томъ собраны многих князей и пановъ и всее шляхты земли Волынское обоих повѣтовъ“⁸⁹; „и сусѣды ихъ вимову за них чинили: якобы листовъ гсдрских к нимъ не приношено и о томъ соимъ ничего не ведаютъ“⁹⁰. Далі в тексті ревізії послідовно вживається термін „сойм“ — так називала своє зібран-

⁸³ Судовий лист володимирського старости князя Ф. А. Санґушковича в справі жидичинського архімандрита Варсонофія з князем І. В. Масальським про захоплення монастирської землі Рудлевської й затримання десятини з торговицького села Берег. У цьому листі, виданому 2 березня 1542 р. (індикт 15) у Володимири, викладено перебіг попередніх судових справ — суду князя Костянтина Івановича Острозького кінця 1520-х років та сеймового суду Волинської землі 30 листопада 1537 р. Попередні судові рішення судді підтвердили. Князь І. В. Масальський визнав десятину на Жидичинський монастир з Берега, заявивши, що тримає землі, які в 1537 р. дісталися йому від князя Б. Ф. Корецького в ході обміну маєтками (Там само.— С. 32—36).

⁸⁴ Метрика Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30.— С. 182—185; Archiwum ksążąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka.— Lwów, 1890.— Т. IV: 1535—1547.— С. 489—493; Максимайко Н. Сеймы литовско-русского государства.— С. 103—104.

⁸⁵ Метрика Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30.— С. 183.

⁸⁶ Литовська метрика. Книга 561...

⁸⁷ Леонтович Ф. Вече, сеймы и сеймики...— № 2.— С. 243.

⁸⁸ Литовська метрика. Книга 561.— С. 102.

⁸⁹ Там само.— С. 99—100, 158.

⁹⁰ Там само.— С. 122.

ня волинська шляхта⁹¹. Таке окреслення поступово починають вживати й велиокнязівські ревізори: „князи старосты луцкии и володымерские ачколвекъ через весь съемъ обетницею своею насть тешили”⁹², „и мы та-ковую змову и отказ ачколвекъ на остатку сойму от них послышавши”⁹³, „И не дождавшися конъца сойму,.. поехали прочь”⁹⁴. Те, що для верхов-ної влади було ревізією, перевіркою прав та повинностей, для родової знаті й рядового зем’янства Волині було місцевим сеймом, який можемо назвати „земським”. Як бачимо, місцевий регіональний сейм чітко пози-ціонується у сфері велиокнязівського права, а не шляхетського права самоврядування.

Для більш ясного розуміння аспектів сеймового судочинства нагадає-мо хід ревізії, яку детально розглянув В. Кравченко⁹⁵. Текст ревізії міс-тить лист великого князя Жигімента Августа від 12 квітня 1545 р. до ста-рости та князів, панів і зем’ян Володимирського повіту з наказом з’яви-тися 4 червня до Володимира і пред’явити для перевірки свої привілеї на маєтки й мита. Аналогічний лист було надіслано князям, панам і зем’я-нам Луцького повіту. Великий князь фактично призначив проведення по-вітових сеймиків, які на той час ще не були інституціалізовані (це стало-ся в ході реформ 1564—1566 рр.). Поряд із наказом шляхті з’їхатися для проведення сеймів з велиокнязівської канцелярії було розіслано й пер-сональні листи до волинських князів, що являло собою звичайну практи-ку запрошення до участі у вальних сеймах ВКЛ представників титуло-ваної родової знаті — князів Гедиміновичів і Рюриковичів: „И теж до которых головных князе особливыи листы списано — и тыи тогда жъ обсыпалъ (господарський дяк Лев Потійович Тишкевич.— В. П.) до кожъного з нихъ”⁹⁶.

Проте шляхта Володимирського повіту наполягла на з’їзді знаті усієї Волинської землі в Луцьку, посилаючись на те, що в цьому місті збері-гається привілей Волинській землі*. Тож за десять днів, 15 червня 1545 р. у Луцьку відбувся з’їзд князів, панів і шляхти Волинської землі. На тре-тій день після приїзду господарських посланців у луцькому замковому палаці зібралося 162 волинські „повітники“ (з Володимирського повіту — 27, з Луцького — 135, крім сімох „старших“). Князі Острозькі, Заслав-ський, Вишневецький, Корецький, Курцевич з різних причин на сеймик не з’явилися; були й інші відсутні, здебільшого вдови⁹⁷.

Судовий аспект ревізії 1545 р. найяскравіше проявився в тих її епі-зодах, в яких виступали представники міст — хоча ревізія прямо міщен-

⁹¹ „Нижъли кды его милости господару нашему виделся и тамъ в замъку Луцкомъ другий сеймъ браты нашей старьшой и зложити, и рачил росказати зъеханье на то особъ-ливое вчинити, — мы, маочи тамъ головъный привилей нашъ земъский, а обачивъши спол-ное зъеханье браты наше старьшое и меншие, и з ними намовивъшися, при оном приви-ли головъноти и вси иныши тверъдости наши на онъ честь в Луцку оказать готовы будемъ“ (Литовська метрика. Книга 561...— С. 102).

⁹² Там само.— С. 129.

⁹³ Там само.— С. 130.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Передмова // Литовська метрика. Книга 561...— С. 13—22.

⁹⁶ Литовська метрика. Книга 561...— С. 123.

* У цьому випадку, ймовірно, потребую в земському сеймі волинські землевласники приховували своє намагання ухилитися від перевірки привілеїв.

⁹⁷ Передмова // Литовська метрика. Книга 561...— С. 16.

ніяк не стосувалася, вони відстоювали свої права перед ревізорами, подаючи скарги та свідчення. В. Кравченко у передмові до видання матеріалів ревізії, реконструюючи склад ревізорської документації, розглянув скарги й свідчення міщан у джерелознавчому аспекті — систематизував їх як елемент тексту ревізії⁹⁸. З-поміж чотирьох груп документів, на підставі яких ревізори складали акт ревізії, міські справи містять „усні реляції і скарги, записані ревізорами“⁹⁹, „протоколи особистих обстежень ревізорів“¹⁰⁰, „документи, надані ревізорам“¹⁰¹. В. Кравченко відзначив, що міщани скаржилися не усно, а підготували „реєстри жалоб“. Їх подавали ревізорам, власне Льву Потієвичу Тишкевичу, який уже переписував їх до своєї книги¹⁰². Зрозуміло, що така практика не була новиною для міщан і проявилася в ході ревізії як цілком традиційна та усталена під час проведення сеймів Волинської землі — порівняймо скарги міщан у 1545 р. з вироком великого князя Казимира Ягайловича по волинських митах, внесеним до акту ревізії. Причому ревізори не лише занотовували скарги, але й провадили справжній судовий процес.

Великокнязівські ревізори записали, що після виконання самої ревізії — перепису замкових і мостових повинностей князів, панів і зем'ян та перевірки мит, до них звернулися луцькі й володимирські міщани: „Пришедши перед нась очевисто воитове, бурмистры, рядцы и вси мещане мѣст его млости луцкии и володимерскии, жаловали на князей и пановъ и земян обоих поветов верхуписаныхъ“¹⁰³. Загалом у тексті ревізії 1545 р. можна нарахувати 13 скарг, поданих луцькими і володимирськими міщанами на волинських землевласників¹⁰⁴. Окрему групу становлять скарги луцьких євреїв, які також скористалися нагодою проведення земського сейму.

Однак скаржилися не лише міщани: ймовірно, проведенням сейму-ревізії могли скористатися й інші зацікавлені в правосудді особи. З певністю до таких можна віднести жидичинського архімандрита Макарія, який клопотався перед великим князем у справі захисту монастирських земель від сусідів-землевласників. Про це свідчить його запис до луцьких замкових книг 23 червня 1545 р.¹⁰⁵: дата впису збігається з проведенням сейму-ревізії. Більше того, комісарські судді, призначенні на справу жидичинського архімандрита — це відомі нам великокнязівські ревізо-

⁹⁸ Передмова // Литовська метрика. Книга 561... — С. 22—33.

⁹⁹ Там само.— С. 23—29.

¹⁰⁰ Там само.— С. 30—31.

¹⁰¹ Там само.— С. 32—33.

¹⁰² Там само.— С. 23.

¹⁰³ Литовська метрика. Книга 561... — С. 158.

¹⁰⁴ Там само.— С. 158, 168—174.

¹⁰⁵ Заява жидичинського архімандрита о. Макарія про час і місце проведення двох судових засідань (років) на монастирських землях: первого — з Грицьком Непитущим, другого — з князем Іваном Васильовичем Масальським. Роки (виїзд на спірні землі) призначено провести з комісарськими суддями великого князя луцьким єпископом ксьондзом Юрієм Фальчевським, луцьким владикою Феодосієм (Гулевичем) та господарським писарем Л. П. Тишкевичем через 12 тижнів — 19 та 21 червня (оригінальний випис із луцьких замкових книг від 23 червня 1545 р., індикт 3; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, спр. 22600, арк. 1). Детальніше про цю суперечку за десятину див.: Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII століття). — К., 2009.— С. 275—281.

ри¹⁰⁶, а описані в заявлі судові процедури аналогічні тим, які проводили велиокнязівські ревізори під час ревізії. Відтак появі комісарських суддів за скаргою жидичинського архімандрита є прямим продовженням сейму-ревізії.

Діяльність луцького сейму на початку 1560-х років — тобто з часу, коли до нас дійшли замкові книги, — проявилася в його рішенні стосовно судочинства. У судовому протоколі Луцького замкового уряду 1561 р. зафіксовано факт функціонування сейму, але в межах Луцького повіту. Термін „сейм“ тут не фігурує, але немає сумнівів: саме зібрання привілейованих землевласників Луцького повіту на чолі з місцевим старостою князем Б. Ф. Корецьким виносило рішення щодо порядку проведення судочинства, яким власне й керувалися судді Луцького замкового уряду, розглядаючи чергову справу. На судовій сесії в присутності судді Луцького повіту Гаврила Васильовича Бокія, луцького підстарости Бориса Івановича Сави та за участі князя Матвія Васильовича Четвертинського і Михайла Єловича Малинського 15 грудня розглядалася скарга за позовом Яна Якубовича Монтовта на Андрія Івановича Русина. Справа стосувалася неповернення заставленого позивачеві в держання маєтку Золочів за певну суму грошей, нанесення збитків маєтку Золочів і неприйняття А. І. Русиним узятих під заставу грошей. Відповідь на суді виголосив зустрічну скаргу на Я. Я. Монтовта стосовно його наїзду на Берестецький двір та відмовився відповісти перед судом на позов противника. У свою чергу й Я. Я. Монтовт відмовився відповісти на скаргу А. І. Русина, посилаючись на відсутність позову з його боку. Тоді судді вирішили відкладти справу до приїзду старости, пославшись при цьому на рішення („застановене“) землевласників Луцького повіту. Згідно з цим рішенням (дещо туманним і фрагментарним за змістом), заборонялося виносити вирок стороні, яка в ході судового спору на Луцькому замку уникала проведення судочинства: „А так мы, вѣдающи в том, ижъ его мл князь староста луцкіи с кнѧжаты и паны ихъ мл вбователи панства земли Волынскѣй повѣту Луцкого такъ застановити рачили (тобто прийняли рішення на спільному зібранні. — В. П.), абы никому, хто бы собѣ тут, в повѣтѣ, в замку Луцком справедливости своеї собѣ доводил, а сам ся инде штзывающи тут, в повѣтѣ, всправедливитися не хотѣл, таковым расправы чинити заказали“¹⁰⁷. Князь Б. Ф. Корецький став луцьким старостою в листопаді 1560 р., тож очевидно, що зібрання луцьких повітників і прийняття на ньому згаданого рішення відбулося в тому ж 1561 р.

З князем Б. Ф. Корецьким пов’язана ще одна законодавча ініціатива, яку він намагався, але явно не в дусі часу, лобіювати на великому вальному сеймі ВКЛ 1568 р. у Городні¹⁰⁸. На ньому 12 липня волинська делегація подала великому князю литовському Жигімонту Августу список

¹⁰⁶ Серед комісарських суддів, призначених на справу жидичинського архімандрита, був господарський писар Л. П. Тишкевич — один із двох велиокнязівських ревізорів, „автор“ книги Литовської Метрики № 561 (Груша А. І. Канцелярія Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV — першай паловы XVI ст.— Мінск, 2006.— С. 39, 43).

¹⁰⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 264 зв.—265.

¹⁰⁸ Русская историческая библиотека.— Юрьев, 1914.— Т. XXX: Литовская Метрика.— Отделы первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел.— Т. 1.— Стлб. 436—481 (59 пунктів), 481—531 (відповіді великого князя).

„прохань“ від Волинської землі, що складався зі шести пунктів¹⁰⁹. Другим пунктом у ньому йшлося про спільний волинський сейм у Луцьку, що видається дивним з огляду на запровадження повітових сеймиків згідно Другого Литовського статуту 1566 р. Клопотання волинян полягало в тому, „абы увъ оной земли Волынской сеймики поветовые порозну отправованы не были, то есть у Володимеру, у Кремянцу, але жебы вси обов'ятели тое земли Волынское зъежъдалися ку сеймику на одно mestъце, до места столечного въ той земли, до Луцка“¹¹⁰. У тому ж пункті — як варіант — волиняни пропонували збиратися не лише в Луцьку, а і в інших повітових центрах (Володимири й Кременці), але так само спільно усію землею¹¹¹. Очевидно, за цим проханням проглядалося бажання волинської аристократії зберегти „старину“ — „сейми Волинської землі“, які вже мали поступитися повітовим сеймикам як інститутам шляхетського самоврядування¹¹². З іншого боку, звернення волинської еліти засвідчило міцні традиції регіонального земського сейму, які навіть в 1560-х роках не сприймалися як пережиток, а цілком дієва традиція.

* * *

Сеймове судочинство визначається за формуляром судових листів, коли клаузула інтитуляції прописує присутніх духовних сановників і господарських урядників Волинської землі в ролі суддів — на відміну від суду власне луцького чи володимирського старости, які могли вершити правосуддя в присутності волинських зем'ян згідно з нормою Волинського привілею. Сейми слід розглядати в якості публічного простору, в якому могли відбуватися судові дії як набір певних часто-густо варіативних процедур, а не як функціонування унормованої судової інстанції. Таке судочинство базувалося на персональних проявах влади і особистих відносинах усередині ієрархії привілейованих землевласників, що призводило до значної варіативності у вирішенні справ, певної гнучкості та індивідуальному підході до конкретної справи. Навряд чи вдасться з'ясувати чітке ієрархічне співвідношення суду луцького старости, суду маршалка Волинської землі та сеймового суду Волинської землі в ситуації, коли судочинство ще несло в собі персональний характер здійснення влади. У 1520—1530-х роках великий князь передавав справи на розсуд сейму Волинської землі, керуючись моделлю, виробленою практикою сеймового суду Панів Ради. Вибір тієї чи іншої судової ланки визначався не лише характером справи, але й позицією сторони, яка могла вдатися до різних інстанцій: великий князь, суд Панів Ради, комісарський суд, старостинський (замковий) суд, приятельське замирення, зрештою, Божий суд. Хіба в цьому не проявляється значний простір свободи? Адже не бачимо ще добре налагодженого „конвеєру“ судової системи Нового часу, який по суті стимулював судитися й судитися, перетворюючись у такий собі виробни-

¹⁰⁹ Литовская Метрика.— С. 497—500.

¹¹⁰ Там само.— С. 497—498.

¹¹¹ Там само.— С. 498.

¹¹² Поліщук В. Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547—1568 рр. // Парламенція структури її сістеме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV—XVIII стагоддзях. Матэрыялы міжнарнай навуковай канферэнцыі (Мінск — Наваградак, 23—24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч.— Мінск, 2008.— С. 78—79.

чий процес з продукування безконечних судових тяганин, які не мають ані кінця, ані краю, але мають прибуткову вартість для державних інституцій. Натомість до середини XVI ст., власне до реформ шляхетського самоврядування, Лівонської війни (1558—1570) та підготовки Люблінської унії 1569 р., ще спостерігаємо традиційні для Середньовіччя форми полагодження конфліктів і суперечок, які непрямо апелювали до Божої правди та приятельського замирення. Це був час, коли справа, доведена до суду, ще могла судити сама за себе, тобто, судити-ся, не покладаючись повністю на зовнішні інституційні механізми територіальних соціальних машин, які тільки починали створюватися за лекалами Нового часу. Буде помилковим очікувати від сеймового суду характерних рис Нового часу — усталеної й чітко регламентованої інституціональності, яка перебирала на себе порядок вирішення справи іменем християнського права, переводячи справу в комерційний вимір.

Для волинських зем'ян (бояр-шляхти) сеймове судочинство, як здається, було передусім певним публічним простором, а вже потім могло відігравати роль апеляційної інстанції, до якої переносилися гучні й важливі справи землевласників. Це, зокрема, збігається з думкою В. Вароніна, який вказує: „...на сеймах разглядаліся найбільш складані і спрэчныя судовыя выпадкі“¹¹³. Імовірно, що волинський сейм сприймався в категоріях „старини“, і тому він не підпадав під регламентацію обласних земських привілеїв, які утверджували нові владні відносини. Можемо також говорити про сеймове судочинство як про колективну форму проведення комісарського суду за наказом великого князя літовського. А для волинської родової аристократії й господарських урядників сеймовий суд, ймовірно, виступав принагідною арбітражною інстанцією, яка могла вирішувати певного роду справи. Навряд чи сеймовий суд становив поважний авторитет для найвищих достойників Волинської землі. Родова знать намагалася вирішувати свої важливі справи перед великим князем: для князів і панів найвищим судом був суд великого князя. Ця найбільш привілейована верхівка можновладців, яким Статут 1529 р. зберіг право не судитися в повітах („не сут в поветах“), не підлягала місцевому судочинству. Перший Літовський статут підтверджив імунітет родової знаті від суду великокнязівських намісників (повітових старост і воєвод). Як пише Наталя Яковенко, „до суверенних прав „головних княжат“ належало право особистої підсудності того чи іншого роду виключно великому князю, а не місцевим органам влади“¹¹⁴.

Регіональні сейми відображали ієрархічну структуру привілейованого стану залежно від місцевих соціальних особливостей, тобто співвідношення прошарків князів, панів і бояр-шляхти в клановому розподілі місцевої влади. Чи можемо ми визначити місце сеймових судів у судовій ієрархії — між судом старости і судом великого князя? Здається, що сеймовий суд найбільше значення мав для дрібної й середньої шляхти, оскільки не потребував далеких і витратних поїздок до Вільно. Однак він лишався судом можновладців, механізмом соціального управління вищого прошарку можновладців — родової аристократії над рядовим зем'янством.

¹¹³ Варонін В. Палітычні лад Полацкага ваяводства... — С. 27—66.

¹¹⁴ Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 103.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Олексій Вінниченко	Історичні студії Миколи Крикуна	7
--------------------	---	---

БІБЛІОГРАФІЯ

Олексій Вінниченко	Бібліографія праць Миколи Крикуна за 2002—2012 роки	25
--------------------	---	----

СТАТТІ І МАТЕРІАЛИ

Grzegorz Jawor	Pasterstwo na obszarach górskich Rusi Czerwonej i Małopolski od XIV do połowy XVI wieku	35
Oрест Заяць	Еволюція престижності міського громадянства Львова в XIV—XVIII століттях	43
Bożena Nowak	Miasta czerwonoruskie w politycznym życiu królestwa za panowania Władysława Jagieły .	57
Юрій Зазуляк	„Руське право“ в Галичині XV століття: критичний огляд джерел та історіографії	63
Anna Sochacka	Początki sejmiku chełmskiego	79
Володимир Собчук	Шляхетський рід Лідихівських у XV — середині XVII століття	92
Володимир Поліщук	„Сейми Волинської землі“ як публічний простір регіонального судочинства (кінець XV — друга третина XVI століття)	127
Олексій Вінниченко	Ще раз про зізнання Софії Іванівни зі Заславських Загоровської (причинок до історії землеволодінъ брацлавської шляхти XVI—XVII століття)	151
Леонід Тимошенко	Генеза церковних братств та початковий етап мирянського руху в Київській митрополії у	

<i>Paweł Jusiak</i>	XVI столітті: історіографічна традиція й спроби переосмислення проблеми	174
<i>Віктор Брехуненко</i>	Krąg rodzinny i polityczny Mikołaja Sienickiego (1521—1581)	192
<i>Андрій Заяць</i>	Степовий Кордон Європи: чи існував він в уяві християнських козаків XVI — першої половини XVII століття?	203
<i>Сергій Горін</i>	Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI — першій половині XVII століття	219
<i>Валянцін Голубеї,</i> <i>Александр Доїнтар</i>	Землеволодіння луцького домініканського монастиря Внебовзяття Богородиці (до кінця 1625 р.)	244
<i>Олег Купчинський</i>	Панцырныя баяры Беларусі ў другой палове XVI — першай палове XVII стагоддзя (на прыкладзе Азырышчансага староства)	268
<i>Henryk Litwin</i>	Епископські фундаційні документы Святоюрської юридики у Львові та іх королівські підтвердження	283
<i>Леонтій Войтович</i>	Rody pańskie Bracławsczyzny 1569—1648. Status społeczny i majątkowy	297
<i>Ryszard Szczygieł</i>	Рання історія міста Миколаєва над Дністром (1570—1772)	323
<i>Михаил Дмитриев</i>	Proces lokacyjny miast Zamościa i Tomaszowa. Podobieństwa i różnice	347
<i>Наталя Старченко</i>	Ещё раз о митрополите Михаиле Рагозе и Брестских соборах октября 1596 года	358
<i>Віталій Михайлівський</i>	Боротьба за спадок князя Андрія Курцевича-Буремського (1592—1596)	370
<i>Ігор Тесленко</i>	Доля актових книг історичного Поділля: два епізоди з 1595 і 1704 років	396
<i>Оксана Вінниченко</i>	Двір князя Януша-Павла Острозького	417
<i>Мирон Капран</i>	Структура та формулар тестаментів львівських вірмен XVII — першої половини XVIII століття	449
<i>Наталя Яковенко</i>	Керівництво львівського шевського цеху в XVII—XVIII століттях: цехмістри, столові, старші майстри	468
<i>Петро Кулаковський</i>	Перед викликами часу: українська шляхта і православні ієрархи напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638—1658) ...	482
<i>Eugeniusz Janas,</i> <i>Witold Kłaczewski</i>	Сеймик Волинського воєводства і сейм Речі Посполитої 1642 року	498
	Nominacje urzędników w Rzeczypospolitej (połowa XVII—XVIII wiek)	526

Олег Дух	Ниткарки, свічкарки, проскурниці. Місце ремесла в жіночих монастирях Львівської та Перемишльської єпархій у XVII—XVIII століттях	540
Олександр Середа	Дефтер грошових видатків на утримання шведського короля Карла XII, гетьмана Івана Мазепи і кошового отамана під час їхнього перебування в Бендері у 1709 році	549
Володимир Александрович	Каспер Коллерд — скульптор львівський та станіславський. Нова постать із середовища німецьких митців на західноукраїнських землях 1720—1760-х років	562
Володимир Пришляк	Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб	575
Henryk Gmiterek	Feliks Antoni Łoś i jego narolskie dziedzictwo	596
Ігор Скочіляс	Соборний храм Святого Йоана Хрестителя в Кам'янці: конкатедра Львівської єпархії на Поділлі в останній чверті XVIII століття . . .	606
Леонід Защільняк	Оскар Галецький, його концепція Центрально-Східної Європи та українська історіографія	617
Валянцін Голубей	Панскі маёнтак ў Беларусі XVI—XVII стагоддзяў у беларускай гісторыяграфіі	631
Список ілюстрацій	640
Зміст	641

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
Українознавча наукова бібліотека НТШ.
Число 33

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Студії на пошану
МИКОЛИ КРИКУНА
з нагоди 80-річчя

Львів — 2012

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

